

ДОШКІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

2

«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»

1957

КОНСУЛЬТАЦІЯ

Роль слова у вихованні дітей

Б. БАЄВ,

кандидат педагогічних наук

— ...Серьожа, йди зараз же додому! — покликав батько хлопчика років шести, але той навіть не поворухнувся. — Серьожо! Серьожо! — гукав ще й ще, підвищуючи тон. А Серьожа продовжував спокійнісінько копатися в піску, не звертаючи уваги на роздратований батьків голос. Слова, що раз по раз зривались з уст батька, не викликали у хлопчика ніякої реакції...

Чому так вийшло, що Серьожа (і хіба тільки він один!) залишився байдужим до цілого потоку батькових слів? Чому нерідко буває, що діти перестають належним чином реагувати на звернене до них слово?

Щоб зрозуміти це, необхідно з'ясувати, яку роль відіграє слово у вихованні дітей взагалі.

Виховна роль слова виявляється вже в перших поясненнях значення різних речей та явищ оточуючого життя, які дають батьки своїм дітям. З цих пояснень разом з відомостями про те, що привертає їх увагу, діти засвоюють, що гарне, а що погане, що можна, а чого не можна робити. Трохи згодом цим же шляхом дорослі допомагають дітям усвідомлювати, чому одне допустимо, навіть похвальне, а інше викликає незадоволення, обурення, гнів. Через слово дорослі передають дітям свою оцінку, своє ставлення до того або іншого явища.

В словах формулюються певні вимоги до самих дітей: «Перед їдою мий руки з милом!», «Виходячи, зачиняй двері!», «Не сміти!»; «Слухайте уважно!»; засуджуються їх негативні вчинки та дії: «Ти поступила нечесно», «Соромно здійсмати такий галас!», «Я не задоволена твоїм ставленням до сестрички»; заохочується розвиток всього позитивного в поведінці дітей: «Молодець, що допоміг накрити стіл», «Спасибі за поздоровлення», «Як гарно ти прибрала у своєму куточку!».

Для тих, хто має справу з вихованням, важливо, звичайно, бути обізнаним з усім багатством форм словесного впливу на дітей. Та ще більш важливим є вміння найдоцільніше використовувати виховні можливості слова. Недопустимий такий стан, коли діти просто не розуміють, не можуть

збагнути, чого від них хочуть. Але забезпечення лише цієї вимоги у вживанні слова ще не робить його дійсно ефективним засобом впливу. Так, діти дуже добре відчують різницю між «не чіпляйся», «як ти мені набридла», «що ти лізеш мені на голову» та «мама втомилась і хоче трохи відпочити, не турбуй її». Хоч загальний зміст усіх цих висловів один і той же, та їх форма, настрій, який у них вкладено, далеко не однакові, і вони по-різному не тільки сприймаються, а й реакція на них з боку дітей буде різною.

Сила впливу слова — перш за все в тому змісті, який воно виражає. Та одну й ту ж вимогу, побажання чи просьбу можна висловити різними словами і навіть по-різному в одному слові. Тому слід враховувати і те, що треба говорити дітям у кожному конкретному випадку, з кожного конкретного приводу, і те, як їм про це говорити.

Т. Г. Шевченко писав:

Ну що б, здавалося, слова?
Слова та голос — більш нічого,
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!

Саме таким мусить бути слово вихователя для дітей: примушувати битись їх серця, брати «за живе».

На жаль, таким воно буває далеко не завжди. Слово виховує завдяки тому, що воно зв'язане з дійсністю, з життям. Як тільки цей його зв'язок з дійсністю втрачається або навіть стає невідчутним для дитини, виховна роль слова знецінюється. Слово не викликає у дитини ніяких почуттів, думок, ніякої активності, якщо воно не пов'язане з її враженнями, почуттями, з тим, що вона пережила сама або свідком чого була. Хоч який вузький особистий життєвий досвід дитини, його ніяк не можна ігнорувати і надавати тим самим перевагу одним словесним вправлінням з нею.

Категорично засуджуючи таке словесне вправління, А. С. Макаренко говорив, що широко розповсюджене у нас словесне виховання, тобто «нескінченна балаканина про різні хороші речі, без супроводжуючої

гімнастики поведінки,— є саме злочинне шкідництво».

Справді, кому і яку користь приносять нудні одноманітні повчання, яких ще так багато у вихованні дітей? Ось п'ятирічному хлопчикові читають цілу «лекцію» про те, як не можна і як можна поводитись. Батьки нагадали синові про все: що він заважає працювати іншим і тому не поважає тих, хто турбується про його здоров'я, одяг, іграшки; що хлопчик («тобі вже п'ять років!») повинен сам розуміти недопустимість такого вчинку; що ніхто, крім нього, не стрибає і від цього не почувває себе гірше; що в такій розвазі можна зламати собі ногу і т. д. і т. п. А вся провина цього маленького винуватця полягала в тому, що він, потинявшись по кімнаті і не знайшовши більш цікавого діла, почав стрибати з стільця на підлогу.

Мова, звичайно, йде не про те, що треба дивитись крізь пальці на поведінку дітей, не звертати уваги на їх пустощі. Але самі нескінченні моралізування, як показує досвід, приносять дуже незначний ефект. Діти швидко звикають до них. Слово перестає викликати у них належну реакцію, бо воно нічим не підкріплюється і тому ні в чому не переконує.

Візьмемо більш простий приклад. «Не можна» є одним з перших слів, які починає засвоювати дитина. Але це слово не набуде для неї свого дійсного значення доти, доки дитина сама, на власному досвіді, не переконається, що не можна лізти до вогню, брати голку, ніж, що є речі, для неї недозволені.

Цікавим і повчальним у цьому відношенні є досвід виховання вчителькою Сисоевою своїх дітей. «Виховання слухняності у свого другого сина,— розповідає вона,— я почала з восьми місяців з привчання його до слова «не можна». Наприклад, Женя тягнеться до запаленої лампи, я говорю йому декілька разів «не можна» і даю можливість доторкнутись до гарячого скла, а коли він з сльозами приймає ручення, я виразно повторюю те ж слово. Іншого разу він тягнеться за прищіпкою, я кажу «не можна» і легесенько прищипую його пальчик, хлопчик відсмикує руку, я знову повторюю «не можна». Потім мені вже були непотрібні ці додаткові дії. І якщо, незважаючи на перше «не можна», дитина продовжувала тягтись до бажаного, мені досить було повторити це слово більш підвищеним, строгим тоном, і вона приймала свої руки».

Те, що робила вчителька Сисоева, і є одним з прикладів «супроводжуючої гімнастики поведінки», на необхідність якої у вихованні наполягав Макаренко. Підкріплюючі заходи, до яких вдавалась Сисоева, не завдавали ніякої шкоди здоров'ю дітей, не травмували їх психіки. Разом з цим вони виявились цілком достатніми для того, щоб дитина на собі відчула, що кривиться за словом «не можна». Переживання, зв'язані у дітей з подібними заходами, настільки стійкі, що немає необхідності в багаторазовому прямому підкріпленні тих або інших словесних вимог. Таку підкріплюючу

роль починає виконувати набутий дітьми досвід того, що порушення вимоги «не можна!» приводить до небажаних наслідків.

Складнішим є формування у дітей стійких моральних рис їх поведінки, моральних властивостей. Тут теж ніяк не можна обійтись без слова, оскільки за його допомогою дітям розкривають зміст моральних понять. Але і в цій справі необхідно зважати на конкретність, образність дитячого мислення, на надзвичайну вразливість і підвищену емоціональність дітей, необхідно особливо остерігатися зайвої словесності.

Багато речей дітьми «напівпізнаються»: назву вони почули й запам'ятали, а до чого ця назва відноситься, уявляють дуже нечітко. Нерідко саме так стоїть справа і з засвоєнням моральних понять. Діти багато чого вислуховують про чесність і нечесність, правдивість і неправдивість, про справжню і мниму дружбу, можуть давати цілком розумні висловлення з приводу вказаних понять, а поряд з цим не по-товариському ставитись до інших, говорити неправду, приховувати погані вчинки. Тут виразно виступає розрив між знанням про окремі моральні якості та поведінкою дітей. Засвоєні чисто словесним шляхом, формально, такі знання лежать у свідомості дітей мертвим багажем.

Моральні якості дитини виховуються в безпосередній її участі в житті, всім укладом її життя. Першочергову роль у формуванні у дітей рис моральної поведінки відіграє живий приклад. «Живе споглядання» дітьми всього оточуючого не можна підмінити ніякими, навіть наймайстернішими розумуваннями про нього! Якщо дитина кожного дня чує від батьків, вихователів одне, а бачить зовсім інше, то це може привести до розходжень між словом і ділом у неї самої. Так само коли дитина чує одне, а в її поведінці помічається зовсім інше, це є сигналом якогось стороннього, при тому більш сильного на неї впливу.

Подекуди можна зустріти думку, ніби у вихованні дітей треба обмежуватись самими роз'ясненнями та вмовляннями. Це хибна думка. Переконання є одним з найважливіших методів виховання. Як і дорослі, діти не позбавляться негативних рис своєї поведінки доти, доки не переконаються в тому, що ці їх риси дійсно негативні. Але переконання шляхом одноманітних та до того ж ще й благальних нотацій, як правило, не досягають мети. Вони не викликають у дітей нічого, крім нудоти. Конкретна обставина, на якій треба зосередити всю увагу дитини, за такого моралізування тоне в потоці сірих, невиразних слів, значна частина яких не має прямого зв'язку з даною обставиною. До того ж інколи буває необхідно вжити більш рішучих, ніж словесні вправлення, заходів до дитини, терміново покласти край порушенням нею поведінки, і в таких випадках одне словесно-вимога може дати більший виховний ефект, ніж «солідна» бесіда.

У зв'язку з цим постає й питання про такт у вживанні слова як засобу виховання дітей. Важливо, щоб слово (будь то

вимога, прохання чи підбадьорення) було сказане вчасно і в найбільш підходящому для даного моменту тоні.

Словесні звернення до дітей, який би характер вони не мали (запитання, відповіді на запитання дітей, різні вимоги і т. ін.), повинні бути завжди чіткими, ясними, лаконічними, без непотрібних, а тим більш незрозумілих слів. Недопустиме зловживання алегоріями, прихованими натяками, двозначними виразами. Маленькі діти ще не розуміють алегорій, іронії, тонкого гумору, і цю обставину слід мати на увазі.

За вечерею дівчинка запитує бабусю: «А мамі ви залишили жареної картоплі?» Бабуся жартома відповіла: «Ні, ми всю з'їли». Дівчинка відмовилась від вечері, розплакалась. Довелось всією сім'єю вмовляти її і пояснювати, що з неї пожартували. Вона заспокоїлась, лише побачивши, що картопля для мамі є, але так і не зрозуміла, навіщо їй говорили неправду.

Мама займається своїм туалетом. Трирічна донька, чимось зацікавлена, звертається до неї: «Мамо, що ти робиш?» — «Танцюю», відповідає та цілком серйозно. Донька здивована, потім здивування змінюється обуренням: «Ти ж не танцюєш, а робиш щось інше!» Коли б мати сказала прямо: «Поправляю комірець» чи там «Пришиваю гудзика», то така відповідь мала б для дитини і пізнавальне, і виховне значення. В жарті ж не було ні того, ні іншого.

Неприпустимі у відношеннях з дітьми всілякі неаргументовані твердження на їх адресу, звинувачення в тому, чого вони точно не уявляють. Хлопчик семи років, чимось збуджений, ні хвилини не посидить на місці, чіпляється до молодшої сестрички, дратує її, відбирає іграшки. Батько накинувся на нього: «Звідки ти цього набрався? Мабуть, від тих хуліганів?» — «Яких хуліганів?» раптово заспокоюючись, перепитує вражений хлопець. «Яких?» — «Відчепись, не хочу з тобою розмовляти!» відповідає батько. Вичерпавши всі можливості дізнатись, про кого йде мова, син говорить батькові: «А, ти сам, мабуть, не знаєш, що вигадав», і знову починає нервувати дівчинку. Посилання на якихось бешкетників тут взагалі було недоречним. Та коли вже так сталося, треба було більш відповідально, а не загадковими натяками, довести хлопчиків, чому саме поведінка такого-то (і обов'язково назвати його) — поганий приклад для наслідування.

Буває й таке, коли майже чи не кожен рух дитини, кожна деталь її поведінки викликає з боку дорослих словесну бурю, і все виховання в таких випадках зводиться до незліченних повчань. А як реагують на них діти? Вислуховуючи повчання як щось неминуче, вони спокійнісінько роблять те, що їм забажається. Втрачаючи почуття міри в повчаннях, вихователі втрачають разом з цим свій вплив на дітей.

Немає ніякої потреби робити предметом дискусії кожен прояв поведінки дітей. При-

чпливість є взагалі поганим виховним засобом. Так само не слід багаторазово роз'яснювати дітям те, що вони самі вже добре знають.

Особливої уваги заслуговують дитячі запитання і відповіді на них. Запитання — не примха дитини, а природне прагнення щось узнати, щось зрозуміти. В запитаннях же, що стосуються різних сторін поведінки, взаємовідношень між людьми, виявляється інтерес дітей спеціально до моральних якостей, і правильні відповіді на такі запитання мають велике виховне значення. Тому недопустиму помилку роблять ті, хто або зовсім не реагує на звернені до них запитання дітей, або прагне позбутись їх шляхом поверхових чи дуже загальних, але однаково незрозумілих для дітей відповідей.

У деяких батьків є погана звичка відповідати запитаннями на запитання дітей. «Що там діти роблять?» запитує, наприклад, маленький хлопчик батька. «А хіба ти сам не бачиш?» запитує в свою чергу батько. Хлопчик, звичайно, сам бачить, що діти щось роблять, але в даному випадку його цікавить, що саме вони роблять і навіщо. Легковажно поставившись до запитання сина, батько пропустив нагоду для виховання дитини живим прикладом.

Декілька слів про самий тон розмов з дітьми. Не в міру підвищений тон, окрики зайві у всякій розмові. Якщо словесні подразники великої сили спочатку й можуть саме своєю силою викликати певний ефект, то з часом діти до них так призвичаюються, що перестають реагувати на них, а тим більше на спокійно сказане слово. Шестирічний Серьожа, мова про якого йшла раніше, настільки звик до батькових окриків, що вони на нього ніяк не діяли.

Та не слід вдаватись і в іншу крайність — розмовляти з дітьми вкрадливим, підлезувальним, благальним тоном. Тон таких слів-вимог, як «сядь», «не лізь», «поклади», «не заважай», «не можна» і ін., мусить бути таким, який не викликав би у дітей ніяких заперечень відносно необхідності виконання цих вимог. У вживанні слова необхідні спокій і витримка, розсудливість і неквапливість. Важливо, щоб тон відповідав тим конкретним умовам, за яких вихователь вдається до того чи іншого слова.

Ми зупинились тут лише на деяких питаннях вживання слова як важливого засобу виховного впливу на дітей. Головне, що з цього випливає, полягає в тому, що дійсна виховна роль слова забезпечується тільки поєднанням слова з іншими засобами виховання, з живим прикладом, з тими конкретними умовами, в яких живе дитина. Словесний вплив на дітей втрачає свою виховну роль і може завдавати навіть прямої шкоди справі виховання, якщо слово відривають від живого життя, від тих вражень, які діти вбирають в себе на кожному кроці і які в надзвичайно великій мірі впливають на поведінку дітей, на формування у них моральних якостей.